

Az ösztökétől az íróasztalig

Szili József: *Önéletrajz-töredék. Pályák, utak, állomások*

(Szöveggondozás és jegyzetek: Szili József és Szili Sándor)

Balassi Kiadó, 2018

Egy Fejér megye közepén fekvő faluból, félárva gyermekként nagy útra indult egy tehetséges, érdeklődő parasztfiú. Tanulni és tudni vágyott, s rögös ösvényeken kellett járnia. Egy nemes tanító ültette el benne a magot, és végül Budapesten teremtett magának otthont, alapított családot és találta meg a hozzá illő szellemi környezetet. Egy ideig tüdőbetegsége miatt hosszú hónapokat szanatóriumban töltött, s nem lehetett biztos a gyógyulásban. Annak ellenére, hogy be tudott illeszkedni a magyar főváros tarka, zsibongó világába, élete végéig magával hordozta szegényparaszti őseinek dalait, meséit, könyveit és fájdalmait.

Mielőtt végképp tévutakra vinném az olvasót, elárulom, hogy nem Csoóri Sándor élettörténetéről kívánok itt szólni egy nagyszerű könyv kapcsán, bármilyen elevenek és erősek is az életrajzi párhuzamok. Bár Zámoly neve nem bukkan fel Szili József önéletrajzi visszaemlékezésében, a szomszédos falvak Csákvártól kezdve Vértesbogláron át Tabajdig bezárólag mind ott sorjáznak a lapokon, nem beszélve a puszták világáról, essék szó Fornáról, Ürgéről vagy Szunyogh-pusztáról. Óhatatlanul is eszembe jutott a kínáló párhuzam: vajon mit gondolt volna Csoóri, ha kezébe veszi a szomszéd falvak világát oly drámai erővel, érzékletesen, de nem érzélgösen bemutatva, nála egy nemzedékkel idősebb, szívós kitartással Beszkárt-tisztviselővé emelkedő Szili József kötetét?

A rendszerváltást követő 10-15 évben visszaszorult a paraszti társadalom története iránti érdeklődés, a magyar agrártör-

ténészek, szociológusok nagy nemzedéke Für Lajostól kezdve Márkus Istvánon át Szabad Györgyig bezárólag megöregedett, majd elballagott minden élők útján. Szerencsére csupán átmenetinek bizonyult a csend, mert az utóbbi néhány évben ismét kezd kellő súllyal jelen lenni a kortárs emlékezetben és a társadalomtörténet művelői körében is a hajdan volt paraszti társadalom. Persze bőven van még adóságunk, s messze állunk attól, hogy divatos, felkapott téma legyen az agrárnépesség múltja és jelene, de azért mindig akadnak figyelemre méltó munkák.

Már a klasszikus népi szociográfiák kapcsán megfogalmazódott az alapvető dilemma: kiknek szólnak e művek, s valóban tolmácsolják-e a nép hangját? Hiszen ahhoz, hogy valaki íróvá, költővé, színésszé, rendezővé lehessen, ki kellett emelkednie a nehéz paraszti sors saras hétköznapijából. Ez által óhatatlanul lazult a kapcsolat, fakultak az emlékek, ráadásul más nyelven kellett az érdeklődő középosztály és polgárság számára elmagyarázni a falvak és kisvárosok népének megannyi kiáltó gondját. Ezzel az ellentmondással Illyés és Veres Péter is birkózott, mint ahogyan a történész is keresi a megfelelő nyelvet, ha példának okáért a társadalmi mobilitás folyamatát akarja leírni. Az 1930-as, 1940-es évek – a korszak szép kifejezésével élve – népi tehetségmentéséről sokat tudunk, akár a népi kollégisták, akár más utakon kiemelkedett paraszti tehetségek egykorú és későbbi vallomásaiból. Ám kevesebb szó esik azokról az egyéniségekről, akik például a mezőgazdaságon belül maradva, tehetséges parasztfiúként korszerű

agrotechnikai eljárásokat megismerve váltak gazdasági vezetővé, ne féljünk a szótól: tehetséges tsz-elnyökké vagy állami gazdasági igazgatóvá. Ezért is volt nagy öröm olvasni a nádudvari Vörös Csillag Tsz és egyben a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa egykori elnökével készült életútinterjút (*Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2012, Osiris), vagy éppen a székely parasztfiúból szinte *Az elsődort faluban* megtestesülő mintát követve tehetséges miniszterré, majd agrártudóssá váló Dimény Imre történetét megismerni (*Göröngyös út. Dimény Imre életútja*. Szerk. Varga Zsuzsanna. Bp., 2017, Kossuth).

S az előbbieknél is kevesebbet tudunk az olyan életutakról, amelyek eredményeként nem lett híres ember az egykori szegénysori parasztfiú vagy mezítlábas cseléd lány, „csupán” – s képzeletben aláhúznám az idézőjelet – saját házában élő, tiszta környezetben egészséges ételeket fogyasztó, gyermekeit iskoláztatni tudó ipari munkás, tanító vagy vállalati tisztviselő. Szili József története – irodalmi értékein, a drámai élethelyzetek sűrítésének képességén túl – azért is fontos a parasztság társadalomtörténetét, a társadalmi mobilitás kérdéskörét kutatók számára, mert az egy nemzedéken belüli, ún. intragenerációs mobilitásra nyújt remek példát. S talán nem túlzunk, ha feltételezzük: sokkal gyakoribb, számosabb volt az övéhez hasonló történet, amikor valaki a falujából indulva rendőr, vasutas, postás, iparos, gyári munkás, kistisztviselő lett, mint Soós Imre vagy Horváth Teri emberileg felemelő, de mégiscsak kivételes életútja. Minden bántás szándéka nélkül a nagy számok törvénye érvényesült ebben az esetben is, azzal az egyáltalán nem csekély megszorítással, hogy az 1950-es, 1960-as években igen kiterjedt népi értelmiségi hálózat működött a magyar közéletben, s formálta a gazdasági, politikai, művelődéspolitikai döntéseket is.

Szili József több évtizeden át, folytatásokban, füzetekbe írt önéletrajza hagyaté-

kának felmérésekor került elő. Legidősebb fia, Szili József irodalomtörténész és egyik unokája, Szili Sándor történész rendezték sajtó alá a kötetet, és biztosították a megjelenéshez szükséges anyagiakat. Vagyis bizonyos szempontból adóztak közvetlen ősük emlékének, s nem mellékesen a történészek számára is becses forrást publikáltak. A könyv a *Pályák, megállók, állomások* alcímet viseli, s ez a felsorolás arra is utal, hogy a szerző életében milyen nagy szerepet játszott a közlekedés: elég az uradalmi lóvasútra (lóré), a Felcsút és Budapest közötti államvasútra, a Budapesti Székesfővárosi Közlekedési Rt. (Beszkrát) villamosvonalaira vagy éppen az 1944-es bombázások és harcok idején a Pánd és Kőbánya közötti buszjáratokra gondolni.

Az utazás metaforáját eléggé gyakran használjuk egy-egy életút leírásakor, ám Szili József esetében többről van szó. Már az első fejezet címe (*Megállónál*) és az itt nyújtott, igen plasztikus leírás egyértelművé teszi a közlekedésnek a fiatal parasztfiú életében kiemelt jelentőségét. Szili irodalmi kvalitásaihoz, feszültségteremtő képességeihez elég felidézmem a döntő átszállás leírását: „Zötyögés jelzi, hogy a vonat áthaladt a csákvári országúton. A váratlan rázkódástól mintha belém nyilallt volna valami. Eszembe jut édesanyám sírja a csákvári köves temetőben. Leülünk, mert a vonat befordult a kanyarba és a falunk homályos látképe eltűnt a szemünk elől. Négyen ülünk egymással szemben és mind a négyünk arcán valami megmagyarázhatatlan változás látszik, de szólni egyikünk sem tud. A csendbe beleharsog a kalauz hangja. Száraz torokkal kiáltja a vonatról leszállva: – Budabicske, átszállni Pest felé!” Az első, az időrendi tárgyalást megtörő fejezetnek a visszaemlékezés elejére helyezése egyértelművé teszi, mit tekintett Szili József élete legfontosabb meghatározásának, mondjuk úgy, sorseseményének: 1921-ben, édesanyja halála, édesapja második, rosszul sikerült házassága, testvérei szétszéledése, a kilátástalan uradalmi munka miatt úgy döntött, követi

Róza testvérét, és Budapesten, pontosabban a Pestet övező külvárosokban próbál szerencsét. Előbb a MÁV-nál, majd a Beszkártnál kapott állást, s fokozatosan emelkedett a ranglétrán, egészen az akkori és egyben a mai Akácfa utcai központban dolgozó, fehér galléros tisztviselővé.

Am ne szaladjunk ennyire előre, hiszen a kötet alapvetően szigorú kronológiai rendben tagolódik, követve azt a szinte törvényszerű eljárást, hogy a megírás jelen idejéhez közeledve egyre elnagyoltabb, vázaltszerűbb a kép. Az élettörténet 1901 júniusában, Szili József születésével indul, és a 98. oldalon zárul a gyermekkor világa. Felcsút és a környező puszták életének bemutatása, a paraszti élet keserve, a tíz gyermeket nevelő, korán meghalt édesanya, az iszákos, kártyázó édesapa, a dohos, vizes, túlsúlyfolt cselédházak képe bizony sokkal inkább Sinka István világát idézi, nem pedig Németh László Fejér megyei példák nyomán megrajzolt faluképét. De még a legnehezebb élethelyzetben is felcsillan valamiféle groteszk derű: „Szigorú télben az éjszakák bizony nagyon hidegek voltak az ököristállóban, pedig tizenkét cukk volt benne, ami huszonnégy pár, azaz negyvennyolc ökör. Az ablakok, mint afféle elhagyott, pusztai istálló ablakai, majdnem mind ki voltak törve és szalmával betömve. Hogy a levegő milyen volt, azt le sem lehet írni. Mi mégis jókat aludtunk, de nem is csuda, hisz a napi munka nehezebb lett, és nagyon kifáradtunk. Édesapám volt a harmadik béres, az ő cukkja került az istálló jobb sarkába, így minekünk oda, az ökrök farához csinált ágyat. Ezért fordulhatott elő aztán az a komikus eset, hogy reggel nem győztük magunkat törölgetni az éjjel ránk potyogott trágyától.”

A gyermekkorú évek legnagyobb traumája az édesanya elvesztése volt 1918 utolsó napjaiban. A tüdőbetegséget felerősítő spanyolnátha vitte el a sokat próbált parasztasszonyt, s 17 éves fia szinte egy csapásra felnőtt. Nagyon fontosnak tartom, hogy Szili József következetesen ragaszkodott saját szempontjaihoz, nem foglal-

kozott olyan eseményekkel, amelyek kívül estek személyes horizontján. Azon túl, amit saját maga tapasztalt, nem volt érdekes számára az I. világháború, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság vagy a Horthy-korszak politikatörténetének kiemelt eseményei. Itt megint hangsúlyozom, hogy mennyire fontos ez: sokkal inkább megismerhetjük az átlagember, a hétköznapi szereplőinek gondolkodását ebből a megközelítésből.

Az 1921-ben induló pesti életszakasz középpontjában is a kisbetűs történelem áll: egy kívülről nézve szinte érdektelen és eseménytelen életpálya történései peregnének. Ha kicsit igazítunk a szemüvegünkön, akkor viszont a korabeli magyar társadalom történetének hallatlanul izgalmas és érdekes konfliktusai rajzolódnak ki. Így például az egészségügyi intézményekkel való találkozások hosszadalmas leírásai: legyen szó a Zita barakk-kórházról, a törökbálinti tudószanatóriumról vagy éppen Szili József két idősebb gyermekének betegségeiről. Bizony a halál vagy annak közelsége, lehetőség s ez által személyesebb volta sokkal gyakoribb tapasztalatnak számított, mint manapság, ennél fogva egészen más volt az akkor élők hozzá való viszonya is. Ugyancsak tanulságos a házasodási szokások, az udvarlási szertartások, a különböző nemzedékek együttélésének és felekezeti tagoltság meghatározó voltának érzékletes leírása is. Lassú emelkedésnek vagyunk itt tanúi: előbb a polgári iskola négy osztályát, majd a felsőkereskedelmi iskolát végezte el Szili József, 30 esztendősen megszerezve az érettségit. Persze ő sem maradhatott teljesen mentes a korabeli politikától. Előbb az Ébredő Magyarok Egyesülete nevű szélsőjobboldali szervezet Beszkárton belüli csoportjához kötődött, majd egy kormányhoz közel álló, érdekvédelmi körhöz, 1940 táján pedig a Nemzeti Munkaközponthoz. Ezzel megbízhatóságát igazolta, s ennek révén saját karrierjét vagy éppen rokonai álláshoz jutását segítette. 1945-től SZDP, majd az egyesülést követően MDP tag lett,

igaz, sohasem mutatott különösebb aktivitást. Vallását nagyon hosszú ideig gyakorolta, a kísérő tanulmány szerint a Mindszenty József és Grösz József elleni koncepciós perek hatására hagyott fel az aktív hitélettel.

Szili József elbeszélése a vázlatos formában felidézett 1944/45-ös évekkel zárul, de még így is egyértelművé válik, milyen rendkívüli megpróbáltatásokat élt át egy politikától távol levő, sem a holokauszt, sem a katonai szolgálat által nem sújtott, relatíve jó anyagi körülmények között élő, vidéki rokonságra támaszkodó tisztviselői család is ezekben az időkben. Természetesen érdekes lett volna a folytatás, a második világháború utáni évek rajza is, de ennek megírására – ha egyáltalán szándékában állt – az 1968-ban elhunyt Szili József nem kerített sort.

Általában az emlékiratok kiegészítő részeként szokás kezelni a családi és egyéb forrásból származó fotókat, a szerző életútját bemutató tanulmányt, illetve a nem ismert vagy éppen tájnyelvi kifejezések magyarázatát. Ebben az esetben valahogyan minden szépen egybesimul, talán nem függetlenül attól a gondos munkától, amelyet a szöveg gondozása során Szili József és Sándor végzett. *A kézirat és szerzője* címet viselő kísérő tanulmány egyrészt elhelyezi az emlékirat készítőjének életútját a korabeli magyar társadalom mozgásai, változásai között, másrészt fellebbenti a fátylat azokról a politikai vonatkozásokról, melyekről Szili József nem beszélt. Ugyancsak itt olvashatjuk azt a hallatlanul becses levélrészletet, amely 1944 márciusából származik, s arról árulkodik, milyen lassan alakul át az ember mentalitása, vagy másképpen fogalmazva, miként jelentenek kapaszkodót a gyermekkori emlékek egy idegen környezetben.

Ezért is érdemesnek tartom idézni e sorokat: „Valamikor én is öntudatlanul boldog voltam, és másképp képzeltem el a messzésgben lévő városi életet. Szébbnek, jobbnak és másnak... Azt gondoltam, hogy csak azokkal az oktan állatokkal van annyi baj, mert nem értenek meg. Hej, pedig a [városi] emberek még értetlenebbek! Nem azért, mert nem értik, hanem nem akarják. Ha ott kint, az ürgei réten túl, a csikósoknál szántottunk, ahol csupa békarokka és egyéb vízinövény akadályozta az ekék rendes haladását a barázdában, és az ekém baszót csinált, akkor az utánam következő azon volt, hogy helyreigazítsa, de itt sajnos nem úgy van. Hanem ha valaki hibáztat, és a másik észreveszi, akkor már szeretné felakasztatni tisztviselő barátját. De azért jó barátoknak vallja magát.” Erősen rímelnék e sorok Németh Lászlónak vagy Márai Sándornak a középosztályról írott dörgedelmes gondolataira.

Mégsem tartanám hitelesnek, ha e recenziót pesszimista hangulatban fejezném be. Azért sem, mert éppen Szili József kitartásának, tanulási, felemelkedési vágyának nagyon szép tükröződései azok a jórészt családi fényképek, amelyek a könyvet zárják. A Józsi és Feri című képen, amely az 1910-es években készült, a két kamasz Szili-fiú markolja erősen egy szék támláját, miközben félve, szinte lopva néznek a kamerába. Az 1938-ban készült családi fotón az elegáns, nyakkendős Szili József Beszkárt-tisztviselő, havi 678 pengő jövedelem birtokosa pillant ránk felesége és gyermekei társaságában. A két fénykép húsz év különbséggel készült, de a két tekintet között mintha több száz esztendő volna. Ennél ékeesebben aligha lehetne ábrázolni a szegényparaszti és a polgári/középosztálybeli világ közötti mély szakadékot.

Papp István